

TOPISHMOQLARDA STERIOTIPLARNING NAMOYON BO'LISHI

Maxmudova Nilufarxon To'liqinjon qizi

Qo'qon davlat universiteti doktoranti

Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek folklorining muhim janri bo'lgan topishmoqlarda milliy-madaniy va gender stereotiplarining namoyon bo'lish qonuniyatlari lingvokulturologik hamda kognitiv jihatdan tadqiq etilgan. Topishmoqlar matnida xalq dunyoqarashi, mifologik tasavvurlari, ijtimoiy rollar va jinslararo munosabatlarning asrlar davomida shakllangan qoliplashgan lisoniy modellari atroflicha tahlil qilingan. Stereotiplarning til va tafakkur munosabatidagi o'rni yoritilgan.

Kalit so'zlar: o'zbek folklori, topishmoqlar, stereotip, gender, lingvokulturologiya, kognitiv tilshunoslik, lisoniy model, dunyoqarash.

ПРОЯВЛЕНИЕ СТЕРЕОТИПОВ В ЗАГАДКАХ

Аннотация. В данной статье с лингвокультурологической и когнитивной точек зрения исследуются закономерности проявления национально-культурных и гендерных стереотипов в узбекских загадках, являющихся важным жанром фольклора. В текстах загадок всесторонне анализируются сформировавшиеся веками устойчивые языковые модели народного мировоззрения, мифологических представлений, социальных ролей и межполовых отношений. Освещается роль стереотипов в преломлении взаимосвязи языка и мышления.

Ключевые слова: узбекский фольклор, загадки, стереотип, гендер, лингвокультурология, когнитивная лингвистика, языковая модель, мировоззрение.

REALIZATION OF STEREOTYPES IN RIDDLES

Abstract. This article investigates the patterns of national-cultural and gender stereotypes manifested in Uzbek riddles, a crucial genre of folklore, from linguoculturological and cognitive perspectives. The texts of the riddles comprehensively analyze the stereotyped linguistic models of the people's worldview, mythological concepts, social roles, and gender relations shaped over centuries. The role of stereotypes in the relationship between language and thought is highlighted.

Keywords: Uzbek folklore, riddles, stereotype, gender, linguoculturology, cognitive linguistics, linguistic model, worldview.

KIRISH

Til insoniyat tarixiy tajribasi, madaniy xotirasi va ijtimoiy ongini o‘zida mujassam etgan eng muhim vositalardan biri hisoblanadi. Har qanday xalqning dunyoga munosabati, an‘analari, axloqiy me‘yorlari va ijtimoiy qarashlari aynan til birliklari vositasida ro‘yobga chiqadi. Xususan, paremiologik birliklar: maqol, matal, topishmoq, hikmatli so‘z va aforizmlar xalq tafakkurining asrlar osha shakllangan mahsuli sifatida muhim lingvomadaniy qatlamni tashkil qiladi. Bunday birliklar xalqning turmush tarzi, o‘tmish tajribasi va qadriyatlar tizimini yig‘ma va obrazli tarzda ifodalash xususiyati bilan ajralib turadi.

Lingvomadaniyatshunoslikda keng tarqalgan madaniy hodisalardan biri stereotipdir. “STEREOTIP [yun. *stereos* – qattiq + *typos* – tasvir; U.Lippmann termini] 1 Lingvomadaniyatshunoslikda: predmet va vaziyatlar haqidagi turg‘unlashgan milliy-madaniy tasavvurlar va ularning tilda aks etuvchi shakllari; olam konseptual manzarasining bir qismi, kichik mental manzara. 2 Kognitiv tilshunoslikda: ijtimoiy guruhlar yoki alohida shaxslar, predmetlar haqidagi qoliplashgan tushuncha, qarashlar; axborotni qayta ishlash shakllaridan biri”¹⁰⁷. Demak, bu hodisa biror millatning standartlashgan milliy tasavvurini o‘zida jamlaydi. Shunga ko‘ra u bir necha turlarga bo‘linadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Steriotip tushunchasi ilmiy muomalaga birinchi marta amerikalik jurnalist va sotsiolog Valter Lippmanning 1922-yilda nashr etilgan “Public Opinion” asari orqali kiritilgan. Lippmann bu tushunchani inson ongida shakllangan, obyektiv voqelikning o‘rnini bosuvchi subyektiv taassurotlar sifatida talqin qilib, ularni “biz avval ko‘rmasdan turib ta’riflaymiz, keyin esa o‘z madaniyatimiz bizga ta’riflab bergan shaklda idrok etamiz” tarzida izohlagan. Bu qarash stereotipning bevosita kuzatishga emas, balki jamiyat tomonidan oldindan shakllantirilgan “tayyor qolip”larga asoslanishini ko‘rsatadi. Keyingi tadqiqotchilar bu g‘oyani turli yo‘nalishlarda rivojlantirdilar. Polyak etnolingvistik maktabi vakili J.Bartminskiy stereotipni sof psixologik hodisa emas, balki tilning o‘zida leksik va frazeologik birliklarning semantik tarkibida mustahkamlangan kollektiv tasavvur sifatida talqin etdi¹⁰⁸.

O‘zbek tilshunosligida stereotip tushunchasi **N.Mahmudov**, F.Usmonov, M.Karimov, D.Yusupovalar tomonidan xalqimizning milliy-madaniy muloqot qoliplari, matniy andozalari va jinslararo lisoniy tasavvurlari misolida tadqiq etilgan.

NATIJA VA MUHOKAMA

O‘zbek tilshunosligida ham so‘nggi yillarda milliy-madaniy birliklarning kognitiv-lingvokulturologik tabiatini o‘rganishga bag‘ishlangan tadqiqotlar soni ortib bormoqda. Bu ishlarda xalq og‘zaki ijodi namunalari, xususan maqol, matal va topishmoqlar millat mentaliteti va qadriyatlar tizimining til orqali namoyon bo‘lishi bilan alohida ahamiyatga ega. Shu o‘rinda nima uchun aynan topishmoq janri stereotiplarni saqlash va avlodlar avlodga

¹⁰⁷ Xudoyberganova D. Zamonaviy tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. – Toshkent: Bookmany print, 2024. – B.40.

¹⁰⁸ https://www.researchgate.net/publication/405579425_STEREOTIP_VA_GENDER_STEREOTIPLARNING_LINGVI_STIK_XUSUSIYATLARI

uzatishning vositalaridan biriga aylanganligiga to‘xtalib o‘tsak. Bunga bir necha omil sabab bo‘ladi. Birinchidan, topishmoqning **qisqaligi** u bir necha so‘z yoki satrda predmetning eng muhim, ko‘pincha steriotipik belgilarini jamlashga majbur qiladi; ortiqcha tafsilotlarga o‘rin qolmaydi, faqat jamoaviy ongda allaqachon mustahkamlangan assotsiatsiyalar ishga tushiriladi. Ikkinchidan, uning **obrazlilik** topishmoqda predmetni to‘g‘ridan-to‘g‘ri nomlamay, balki metafora yoki qiyos orqali tasvirlaydi, bu esa steriotipik tasavvurlarning faollashishini talab qiladi. Uchinchidan, topishmoqning **janr sifatida barqarorligi** og‘zaki an‘ana orqali deyarli o‘zgarmagan holda asrlar osha saqlanib, shu tariqa steriotiplarning ham asl holicha uzatilishini ta‘minlaydi. Ushbu maqolada o‘zbek xalq topishmoqlari asosida steriotiplarning ikki asosiy ko‘rinishi: **gender va oilaviy rollarga oid steriotiplar, kundalik hayot va ijtimoiy xatti-harakatga oid steriotiplar** hamda **milliy avtosteriotiplarni** asosida tahlil qilishga harakat qildik.

Gender va oilaviy rollar steriotiplari turidagi topishmoqlar ayollarni asosan uy-ro‘zg‘or, pazandalik va xizmat safarbarligi bilan, erkaklarni esa yosh ulug‘ligi, tajriba va ijtimoiy obro‘ bilan bog‘lovchi an‘anaviy qarashlarni aks ettiradi. Har ikki jinsga xos tashqi belgilar ham topishmoqlarga singdirilgan. Masalan, **“Uzun to‘nli kelinchak, uy supurar erinchak”** (Javobi: supurgi) topishmog‘ida ayol kishiga nisbatan ishlatiluvchi kelinchak obrazi o‘zbek lingvomadaniyatida asosiy vazifasi uy yumushlari, tozaligini ta‘minlash ekanligi haqidagi steriotip ifodalangan. Uy supurish vazifasini bajaruvchi buyum eksplitsit va implitsit ma‘nolar orqali berkitilgan. Xuddi shunday, **“Kichkintoygina kelinchak, Boshida bor tugunchak”** (Javobi: gugurt) topishmog‘ida kelinchakka xos noziklikka gugurtning ingichkaligi yashiriladi. Gugurt haqidagi boshqa topishmoqda bu ochiq tasvirlangan: **“O‘zi ignaday, Boshida sallasi bor”**. Steriotipik jihatdan kelin obrazi oshxona aloqador holda tasvirlanadi. Diqqatga sazovor jihati shundaki, ikkala topishmoqda ham **“kelinchak”** so‘zi tasodifan tanlanmagan, bu o‘zbek an‘anaviy oilaviy-ijtimoiy tizimida uy saranjomligi, oshxonadagi pishiq-kuydir ayollarga xosligi ifodalangan bo‘lib, uy-ro‘zg‘or buyumlarining aynan shu obraz orqali kodlanishi steriotipning ijtimoiy ierarxiya bilan bog‘liqligini ko‘rsatadi.

Steriotiplarni tasniflashda ikki turni farqlash lozim: **avtosteriotip** (millatning o‘zi haqidagi tasavvuri) va **geterosteriotip** (boshqa xalq haqidagi tasavvur¹⁰⁹). O‘zbek xalq topishmoqlarida birinchisi, ya‘ni avtosteriotip, ayniqsa yorqin namoyon bo‘ladi. **“Mehmon keldi, Yugurib bordi, Qo‘liga chiqib, Labini o‘pdi”** (Javobi: piyola) topishmog‘ida oddiy maishiy predmet mehmonni kutib olish marosimi orqali tasvirlanadi: predmetning o‘zi **“yugurib boradi”** va mehmonning **“labini o‘padi”**, ya‘ni faol, iliq, hurmat ko‘rsatuvchi xatti-harakat egasi sifatida steriotip vaziyatni jonlantiriladi. Bu yerda **mehmondo‘stlik** o‘zbek xalqining o‘zi haqidagi eng barqaror va faxrlanadigan milliy avtosteriotiplaridan biri, hatto jonsiz buyum orqali ham ifodalanishi darajasida til va ongda chuqur ildiz otganini ko‘rsatadi. Bunday misol shuni tasdiqlaydiki, milliy avtosteriotip nafaqat inson xatti-harakatini

¹⁰⁹ **Usmonov F.** O‘zbek milliy qadriyatlarining lingvomadaniy aspekti: Filol. fan. doktori (DSc) diss. – Toshkent, 2024. – B. 30.

_____ **Qo‘qon DPI. Ilmiy xabarlar 2026-yil 8-son** _____ **B seriya**
tasvirllovchi matnlarda, balki maishiy predmetlarga bag‘ishlangan topishmoqlarda ham yashirin holda mavjud bo‘lib, xalqning o‘zi haqidagi ijobiy anglashlarini eslatib turadi.

XULOSA

Xullas, steriotip tushunchasi ilk bor XX asr boshlarida ijtimoiy psixologiya doirasida shakllangan bo‘lib, keyinchalik sotsiologiya, tilshunoslik, madaniyatshunoslik va pragmalingsvistika kabi fanlarda ham faol qo‘llanila boshlandi. Ilmiy manbalarda steriotip ma’lum bir jamiyat yoki ijtimoiy guruh ongida qaror topgan, barqaror va takrorlanuvchi umumlashgan tasavvurlar majmui sifatida talqin etiladi. Steriotiplar insonlarning muayyan hodisa, shaxs, ijtimoiy rol yoki guruhga nisbatan shakllangan an’anaviy qarashlarini aks ettiradi. Ular uzoq davom etgan tarixiy taraqqiyot, ijtimoiy tajriba, urf-odat va madaniy qadriyatlar zaminida vujudga kelib, jamiyat ongida chuqur ildiz otadi. Topishmoqlarda esa ular yashirin va sirli qiyofa kasb etib, jumboqning yechimiga o‘zgacha yo‘l ochadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. **Usmonov F.** O‘zbek milliy qadriyatlarining lingvomadaniy aspekti: Filol. fan. doktori (DSc) diss. – Andijon, 2024. – 228 b.
2. **Xudoyberganova D.** *Til. Tafakkur. Madaniyat: Ilmiy risola.* – Toshkent: Nodirabegim, 2020. – 120 b.
3. **Xudoyberganova D.** *Zamonaviy tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati.* – Toshkent: Bookmany print, 2024. – 110 b.
4. **Xusainova Z.** *O‘zbek topishmoqlari.* – Toshkent: Fan, 1981. – 184 b.